

Зоряна Лановик, Мар'яна Лановик

«НАРОДЕ, ВІР, ВІР МОМУ СЛОВУ!»:

ГОЛОС ЦАРСЬКОГО В'ЯЗНЯ В ЛІРИЦІ БОГДАНА ЛЕПКОГО

Велич постаті Андрея Шептицького надихала багатьох митців на увіковічення діянь і страждань Митрополита. Оскільки він явився після тривалого періоду Руїни — бездержавности та національного спустошення — свідомі українці сприймали його, як Пророка і народного поводиря, який має божественну владу та силу згуртувати розпорошений народ і вивести його з національного та духовного рабства. Не випадково московська окупаційна влада всіх часів забороняла і нищила все, пов'язане з іменем Шептицького, вбачаючи в ньому велику загрозу для самодержавства та новітніх імперських інтенцій. Тому сьогодні доводиться відшукувати ті свідчення його мистецького пошанування, які перетривали темні часи і збереглися.

Немало письменників у своїй літературній спадщині залишили зразки творів, присвячених Андрею Шептицькому. У більшості це — поодинокі спорадичні фрагменти, які є радше вкрапленнями в суцільній канві авторських текстів, аніж спеціальним концептуальним художнім осмисленням особи Митрополита та його ролі в долі народу. З-поміж них вирізняються ті митці, творчість яких упродовж довгих років перебувала в силовому полі духовного сподвижництва Князя Церкви, які присвятили йому значну частину своїх мистецьких зусиль.

Передусім це стосується Богдана Лепкого та Олекси Новаківського, життєві та творчі долі яких тісно переплетені з долею Митрополита.

Говорячи про стосунки Богдана Лепкого з Митрополитом Андреем Шептицьким, дослідники наголошують, що «їх єднало греко-католицьке клерикальне оточення, глибока релігійність, повага до української тисячолітньої культури, бажання відродити українську соборну державу» (Білик, 2013: 79). Надія Білик наголошує, що «Б. Лепкий народився у родині греко-католицького священника. Галицьке духовенство, у середовищі якого виховувався митець творило атмосферу, насичену духом високої моралі, праці й служби народові. Впродовж життя Б. Лепкий був тісно пов'язаний з клерикальним світом і ніколи з ним не поривав» (Білик, 2013: 79–80). Але тут важливо наголосити, що о. Сильвестр Лепкий не був типовим галицьким священником, який замикався лише на душпастирському служінні. Працю «для народу» він суміщав із «працею над народом», яка вимагала додаткових зусиль і виходу на ширші обрії світської діяльності, від якої більшість типових священників того часу відмежовувались. Натомість о. Сильвестр Лепкий був активним діячем «Просвіти», «Рідної школи», очолював товариство «Селянська рада» в Бережанах, був членом Русько-української радикальної партії, постійно друкував свої праці в часописах «Діло», «Руслан», «Правда», «Літературно-науковий вісник», «Посланник», «Кенан» та ін.; частина з них — художні твори, найчастіше підписані псевдонімом Марко Мурава. Як письменник був особисто знайомий із Осипом Маковеєм,

Андрієм Чайковським, Миколою та Корнилом Устияновичами, Іваном Франком та багатьма іншими, брав активну участь у мистецьких імпрезах. Як знавець іноземних мов — перекладав твори світової класики, найбільше любив Вільяма Шекспіра, водночас дуже вболівав за становлення та розвиток українського театру, вбачаючи в цьому важливу віху національного розвою.

Згадуючи своє раннє дитинство в «Казці мого життя», Богдан Лепкий описує інтер'єр своєї хати (теж, мабуть, не типовий для сільського приходства). З-поміж іншого пише: «на тій стіні, де стоїть шкіряна канапа,... висять фотографії славних людей у бронзових рамцях з віночками. Їх дуже багато. На них тато навчив малого числити, від один до тридцять два... Як вони обидва не мають що робити, то хлопець питається: «Хто це?» і «хто то?» — а тато йому каже, що це Шекспір, а то Данте, а це Гете, і розказує, чому вони славні...» (Лепкий, 2014: 83–84). У спогадах сучасників о. Сильвестра є багато вказівок на ті риси, що вирізняли його з-поміж інших церковних служителів (наприклад, публікація праць філософського чи економічного характеру, заснування аграрних товариств та висаджування громадських садових ділянок і т. п.). Можна стверджувати, що він був втіленням того ідеалу українського священника, який упродовж десятиліть плекав і утверджував Митрополит Андрей Шептицький. Найбільш промовистим свідченням того, яке місце він посідав у тогочасному галицькому просторі, є спогади про його похорон. Отець М. Мосора згадує, як несподівана

раптова смерть 55-річного о. Сильвестра Лепкого 7 червня 1901 року зібрала до Жукова понад 30 священників, серед яких були відомі діячі національного відродження о. Сосенко, о. Коневич, о. Соневицький та ін. Ця подія була настільки помітною, що навіть промосковська газета «Галичанин», щоби якось знівелювати її, опублікувала іронічно-зневажливу замітку під заголовком «Похорони атамана Руси-Украины» (1901. Ч. 118), применшуючи її значення (Качкан, 2001: 38).

Усі наведені факти ще потребують детальнішого вивчення, але навіть побіжне знайомство з ними дає нам підстави вважати о. Сильвестра Лепкого певною мірою предтечею діяльності Митрополита Андрея Шептицького, який притримувався тих самих принципів поєднання служіння народу зі служінням національно-визвольній та державницькій ідеї. Звісно, вихований у такій атмосфері Богдан Лепкий, який на момент смерти батька уже сам був залучений до громадсько-політичної та духовної праці, перейняв його естафету і продовжив розпочату батьком справу. Це і зближувало його з сучасником Андреем Шептицьким суголосністю почувань і духовних поривань. На жаль, на сьогодні багато зі свідчень їхнього спілкування та співпраці втрачені: поки що не вдалося знайти навіть деяких документів та творів, що фігурують у працях чи спогадах сучасників та наступних поколінь, переважно представників діаспори, які ще мали доступ до тих джерел, що радянська влада винищила на материковій Україні. Але і те, що збереглося, розкриває широку панораму дотичних граней діяльності двох постатей.

На рівні художньої рецепції особи Андрея Шептицького смислотвірним ядром у творчості Богдана Лепкого є його дві поеми, пов'язані з найдраматичнішою подією не тільки в долі Митрополита, а й у долі всього українського світу — арешт Архипастиря у 1914 р. Якщо перша — «В Храмі Св. Юра» хоча б частково оприлюднена в сучасному українському літературному просторі, то друга — «Як вертав ся до дому з неволі» на сьогодні лише кілька разів згадується в діаспорних джерелах.

Поема «В Храмі Св. Юра» була опублікована в 1922 році у першому томі вибраних творів Б. Лепкого «Писання», що вийшли в Ляйпцигу. У коментарях до цього видання автор пише: «“В Храмі Св. Юра” написав я на святочній поранок, яким віденська громада вшанувала свого Митрополита з приводу його вивезення зо Львова російською владою» (Лепкий, 1922, Т. 1: 394). Детальніше пояснення щодо часу та історичних обставин написання цього твору знаходимо у спогадах сина — Лева-Ростислава Лепкого: «Єпископ Лакота, що трагічно зійшов зі світу на засланні, в советськiм концетраку, розказував, що він, будши у Відні 1915 року, при зустрічі з Батьком, переповідав йому різні вістки з окупованої тоді москалями Галичини, а між іншим і про проповідь Митрополита, що зробила потрясаюче враження. Це було у т. зв. Волоській церкві у Львові. Та наголовок вірша «В Храмі Св. Юра», мабуть, змінений для більшого піднесення поваги храму, це-бо Митрополича Катедра» (Лепкий, 2011: 505).

Цей епізод фігурує також у спогадах брата Богдана Лепкого — відомого січового діяча Лева Лепкого. У продовженні братових мемуарів «На маргінесі “Казки мого життя”» він пише: «До затишної каварні при Йозефштеттерштрассе у Відні навідувався також щоденно мій брат. Присідаючи до столика «Союзівців», що працювали в «Союзі Визволення України», він мав змогу слухати різні балачки про пекучі еміграційні справи та найновіші події, що визирали зі шпальтів часописів і офіційних воєнних звідомлень. А були це звідомлення дуже невідрадні. Москалі, залишивши Галичину, перевалювалися вже через Карпати, здавалося — немає їм стриму... Важка безнадійність пригнітала еміграцію. В ту невідрадну годину появився в каварні о. Лакота, пізніший перемиський єпископ-помічник. Привітали його каварні гості радісно, сподіваючись почути якісь добрі новини. Але їх не було. Тільки дійшла вістка зі Львова, що Митрополит Андрей виголосив у храмі св. Юра свою грізну, противорожу проповідь, яка голосним відгомоном рознеслася по цілому краю. Ця вістка захопила і брата. Вертаючись додів з каварні, він довго роздумував над цим виступом Митрополита в обороні обездоленого народу, і саме тоді зродився в ньому задум написати поему «В Храмі Св. Юра». Вечоріло. Десь у горі над готицькою вежею віденського св. Стефана блистіла ясна вечірня зоря. «Як у пісні про Почаївську Божу Матір — подумав брат, — чи не знак великого святця?». Поема «В Храмі Св. Юра» викликала велике враження не тільки тоді серед еміграції, але й досі не сходить вона з

естради під час різних святкувань у пошану Великого Митрополита — Слуги Божого» (Лепкий, 2014: 356–357).

Спогади сина та брата підтверджують думку про те, що Богдан Лепкий підтримував тісні контакти з галицькими священниками, навіть перебуваючи за кордоном. Як відомо, майбутній Перемишльський єпископ (з 1926 р.) о. Григорій Лакота навчався у Відні й був відомим серед віденської української громади. Якщо врахувати, що згадана зустріч відбулася в 1915 році, можемо зрозуміти, наскільки потужним був вплив останньої перед арештом проповіді Митрополита, що про неї переповідали тривалий час. Водночас розуміємо, що сам Лепкий не був присутній на цій події, не чув цієї проповіді, а писав свій твір на основі вражень інших людей, які йому про неї розказували. Це частково пояснює її специфічну стилістику і поетику, а також те, що за змістом і пафосом вона доволі сильно відрізняється від оригінального тексту. В цьому випадку можемо говорити навіть про певний фольклоризм, коли твори народних співців писалися на основі усного передання, яке модифікувалося відповідно до уявлень і сподівань усього народу, надаючи фольклорним творам загальнонаціонального звучання.

Поема «В Храмі Св. Юра» суголосна з кобзарським епосом минулих століть. Основний акцент робиться на епічному началі, де чітко простежуються всі компоненти сюжету та події. Зачин змальовує тривожну атмосферу і «смертельний страх» перед наближенням жорстокого ворожого війська з небаченими

«знаряддями смерти», численного і невблаганного, яке, як море, заливає українську землю, залишаючи за собою криваві жертви. Люди не знаходять не тільки порятунку, а й відповіді на болюче питання, чому на їхню долю випала така люта кара. У відчаї вони чекають на пророка, «Щоби сказав огненне слово, / Слово надії і розради, / Щоб ратував нас від заглади, / Щоб сонце розпалив наново / У тьмі кромішній...» (Князь..., 2024: 274). У найтемніший час чуються удари дзвона в храмі Юра, який кличе, «ніби мати, / Що діти скликує до хати». З молитвами покаяння і надії люди спішать на поклик дзвону до храму. В цій частині переважає фольклорна поетика: художньо-поетичні засоби зближують цей фрагмент із описами велелюдних зібрань в історичних та старцівських піснях кобзарів і лірників. Подібну атмосферу напередодні московської окупації Львова Б. Лепкий сам пережив, коли в останні хвилини перед навалою втікав на захід у надії врятувати свою сім'ю.

Тональність поеми змінюється, коли оповідь доходить до кульмінаційної точки:

Що жило — до землі припало,
І в Божім храмі тихо стало
Як у могилі. Аж спроквола
З плит кам'яних біля престола
Постать підняла ся велика
Над всіх людей се наш Владика,
Се первозданний наш Андрій
Уста втворив: Народе мій!...» (Князь..., 2024: 275).

Відтворюючи сенс проповіді, автор переходить до біблійної стилістики: рядки набувають ознак текстів старозавітних пророків напередодні нападу жорстоких північних ворогів із Сирії та Халдеї. Звертаючись до свого народу в скрутну хвилину, Митрополит спочатку пророкує важкі випробування. Картина спустошення квітучої галицької землі межує з описом зруйнованого Єрусалиму в «Плачі Єремії», де найгіршим випробуванням для людей стає національне гноблення і поневолення, вимога забути рідну мову і відректися від віри батьків:

«До чаші налито отрути,
А ворог напасний і злий
Став над карком і каже:
«Пий!
Щобись міг легше позабути
Свій безталанний рідний край,
і рідну мову, і звичай,
І віру предків! Пий отруту
І поклоняйся, як Богу — кнуту,
І дякуй, дякуй темноті,
Що ясне сонце загасила!» (Князь..., 2024: 276).

Згадуючи цю загрозу, з якою століттями стикався український народ, у словах Владики звучить пересторога: «...лучше в славі нам умерти, / Ніж славу прадідну затерти / Клеймом нікчемности...». Уся подальша проповідь — це пророцтво в біблійному дусі про неминучу

загибель ворогів і про те, що вони дадуть відповідь: «І колись / За море сліз, що розлились, / За кожний зойк і плач дитини, / За все, що нині в'яне й гине — Вони стократно заплатять...». Тому Митрополит закликає не втрачати віри, не маліти духом, не коритися ворогу, не слухати його брехливих підступних слів, розбити чашу з отрутою і стояти, «як дуби в бурю»:

Я — батько ваш, народе, вір,
 Вір мому слову: з мене нині,
 Тут серед Божої святині,
 Слова, мов громи ясні, б'ють
 В табор ворожий, розіб'ють
 Заступники святої волі
 Насілі полчища і в полі
 Немов солону рознесуть (Князь..., 2024: 276).

У текст проповіді Б. Лепкий, подібно до Т. Шевченка, вплітає вислови і фрази з Біблії, найбільше наголошуючи на двох центральних думках: «Бо мусить, мусить побідити / Добро і правда на землі. / Пропадуть, щезнуть люди злі...» (алюзія на перший псалом — «Дорогу бо праведних знає Господь, а дорога безбожних загине!); та «Благословен, хто впаде в бою / За вітчину, за справу люду, — його вівіки не забудуть... Нема-ж любови, кажу вам, / Над ту, коли життя віддам / За другів моїх!...». Винесена як епіграф до всього твору і потім знову згадана в тексті проповіді Митрополита цитата з Євангелії від Івана 15: 13 набуває символічного значення. Як

відомо, в Біблії вона увиразнює мету мученицької смерти Ісуса Христа, а в поемі проектується на готовність Пастиря покласти своє життя за свою паству, а також утверджує немарність тих жертвних смертей, які були принесені на вівтар служіння народу.

Завершується поема настроєм піднесеної надії та оновлення духовної сили: вдячні слухачі, натхнені пророчим словом, обіцяють посвятити свої життя благородній справі наближення перемоги й утвердження ідеалів батьків:

Будемо, батьку наш, будемо —
Держатися святої справи.
Для вітчизни, для волі, слави,
Для здійснення великих снів
Наших замучених батьків
Посвятимо всі наші сили,
Аж до сконання, до могили,
До остаточних перемог
Так най нам свідком буде Бог! (Князь..., 2024: 278).

Таке поєднання народнопоетичної стилістики з біблійним пафосом надають поемі високого тону, який відтворює ту величну атмосферу і значущість цієї події — виголошеної проповіді Митрополита, але водночас і зберігає мотив трагізму від усвідомлення наступних драматичних подій — арешту Шептицького та численних жертв українських патріотів на теренах окупованої Галичини. Варто підкреслити, що проповідь Андрея Шептицького у

Волоському храмі не була такою гнівною інвективою проти ворогів, як її відтворює Б. Лепкий, у ній не було жодних закликів до непокори чи бунту проти завойовників. Навпаки, дослідники біографії Митрополита наголошують на тому, що в ній не було нічого такого, що могло би сприйматися окупантами як вороже чи загрозливе для їхньої влади. Якщо зіставити описаний у поемі епізод із панорамною картиною окупації Львова московськими військами в 1914 році, можна зрозуміти всю складність тієї культурно-історичної ситуації для міста і для Великого Пастиря.

Як відомо, саме ця згадувана проповідь стала офіційною причиною арешту Митрополита. Її цитували московські газети в оправдання злочинних вчинків своїх очільників. Однак така інтерпретація події є лише позірною. В історичних документах зафіксовано, що жах дуже швидкого наближення московських військ супроводжувався і підсилювався численними інтригами, наклепами, доносами ворожих запродавців на теренах Галичини. Це стосувалося й Архипастиря, який займав чітку і непохитну політичну позицію. Захопивши Львів 3 вересня, московські сатрапи відразу припинили видання всіх українських часописів, передусім «Діла», заборонили діяльність усіх українських товариств, не тільки культурно-політичних, а й економічних чи аграрних. Їхньою проголошеною метою було знищити всіх «мазепинців» та «уніатів». Для здійснення такої мети вони вирішили забрати наріжний камінь, на якому трималася ідея Унії та європейських державницьких інтенцій

українців — вивезти Митрополита, позбавивши народ духовної підтримки та скерування. З огляду на міжнародні зв'язки Митрополита і його популярність серед населення для цього необхідно було знайти «вагому» причину. Такою причиною стала виголошена проповідь на прохання пароха о. крил. Давидяка в Успенській (Волоській) церкві.

На щастя, зберігся текст цієї історичної проповіді в анонімній монографії «Царський В'язень», виданій у 1918 р. незадовго після арешту. В ній спочатку Владика складає подяку Богу за те, що Львів зберігся від знищення на тлі тотальних руйнувань і згарищ, коли окремі села повністю «стерті з лиця землі». Він закликає усіх молитися за тих, хто страждає в цей нелегкий час, особливо за біженців, за власні родини, яких невідомо що ще чекає в майбутньому, за військових, які гинуть на фронті. Далі він говорить про те, що народи по два боки лінії фронту доволі подібні між собою і навіть можуть один в одного чогось повчитися (!). Наостанок, розуміючи справжні наміри окупантів, Владика наголошує на відмінності української церкви від московської: «У них відправа така сама, як у нас, вони називають себе «православні», і ми «православні». Наше првославе є церковне, їх православє державне, що так скажу: «казьонне», т. є. вони опирають своє православє на державній силі, ми черпаємо ту силу в єдності з св. католицькою Церквою, через котру спливає ласка Божа, і в котрій є правдиве жерело спасеня. ... Ви-ж, мої Возлюблені, що ви є дітьми св. католицької Церкви, що ви є злучені з нею і черпаєте з неї

своє щастє, бо вона є жерелом всяких ласк. Її держіть ся, хотяй би ви мали для неї много посвятити, а навіть власне жите. Моліть ся о се і відносіть ся до всіх з любовю!..» (Царський В'язень, 1918: 8).

Не будемо цитувати, як на ці слова відреагувала російська преса, демонізуючи «злейшого врага» не тільки російської церкви, а й галицько-руського духовенства; а також стверджуючи, що «Хитрая игра Шептицкаго съ иезуитско-ловким расчетомъ окружить себя ореоломъ мученичества потерпела вместе съ всей его разрушительной работой полную неудачу. Онъ увезенъ не оставивъ по себе сожаления и вызвавъ своимъ отъездомъ не сочувствие въ русскомъ народе, а глубокий вздохъ облегчения» (Царський В'язень, 1918: 10). Зауважимо лише, що до розповсюдження цієї брехні найбільше були причетні місцеві перекинчики-москвофіли, що почали наперебій вислужуватися перед своїми господарями, висловлюючи вірнопідданські заяви в надії отримати урядові посади. Водночас тогочасні історики чи суспільні діячі, церковні аналітики на теренах Австро-Угорщини стверджували, що в тому, що Митрополит назвав московську церкву державною чи «казьонною» нічого образливого не було, і що, наприклад, Римо-Католицька Церква ніколи би не образилася на те, що її назвали «державною» церквою в Австрії (Царський В'язень, 1918: 8).

З іншого боку, можемо стверджувати, що ця полеміка навколо проповіді Митрополита була тільки вершиною айсберга. Основні події розгорталися без розголошення. Російська військова

контррозвідка на тлі всіх інших атрибутів зміни режиму вишукувала «шпигунів» — відбувалися масові обшуки й арешти в першу чергу культурних діячів і священників. Щоби «знешкодити» духовного лідера галичан, незадовго після проповіді, що відбулася 9 вересня, 12–14 вересня проводилися brutальні обшуки в Митрополичих палатах на Святоюрській горі. Хоча на той час окупанти не знайшли жодних вагомих доказів «протиправної» діяльності Митрополита, 15 вересня Владиці оголосили про домашній арешт, 19 вересня його вивезли до Києва. 23 вересня його справу розглядали на засіданні російського уряду, на якому міністр закордонних справ Сергій Сазонов був єдиний проти арешту, але не з міркувань справедливості, а з переконання, що мучеництво Владики навпаки утвердить Унію, а не зашкодить їй. 26 вересня Шептицького вивезли до Нижнього Новгорода, а згодом — до Курська, де він перебував до весни 1916 року під жорстким наглядом. Його становище значно погіршилося, коли при повторних обшуках таки знайшли основний доказ його «злочинної» діяльності — «Меморандум до Австрійського уряду про майбутній устрій Української Держави», за яким шукали ще у 1914 році, але тоді не змогли знайти. Саме в цьому документі, а не в останній перед арештом проповіді, були висловлені ті «крамольні» думки про відмову від молитви за батюшку-царя під час українських богослужінь та інші переконання, які ставали на заваді окупантам для реалізації власних задумів. За новим звинуваченням Митрополита перемістили в Суздальський Спасо-

Євфиміївський монастир, де утримувалися ті, хто «вчинив злочин» проти Синодальної російської церкви. Як відомо, попри значні дипломатичні зусилля світової спільноти упродовж усіх цих років, тільки з приходом до влади Тимчасового уряду в 1917 р. Владика був звільнений і йому було дозволено повернутися на батьківщину.

Повернення Архипастиря до вірян було справді подією всенародного значення, однак, важко погодитися з дослідниками, які називають його «тріумфальним», позаяк це відбувалося на тлі цілковитої руїни й зневіри спустошених війною людей. Ця думка стає провідною темою другої поеми Б. Лепкого, присвяченої арешту Владики, «Як вертав ся до дому з неволі». Фрагмент цієї поеми опублікований у першому томі «Писань» під назвою «Надлетіла хуртовина» з таким коментарем автора: «частина з привіту митрополитові Шептицькому, який написав я на прохання вітального комітету у Львові. Комітет кликав мене, щоб я виголосив цей вірш на святочному концерті в честь митрополита у Львові та мені годі було кинути табор полонених у Вецлярі та їхати до Львова» (Лепкий, 1922, Т. 1: 393). Як відомо, на той час Б. Лепкий як військовозобов'язаний уже був мобілізований до війська, але, з огляду на немолодий вік і статус професора, військова служба була замінена працею серед російських військовополонених, багато з яких визнавали себе українцями і потребували духовного наставництва.

Доказом, що це не була пуста відмова їхати до Львова, свідчить той факт, що Лепкий доклав чимало зусиль, щоби поема вийшла

окремим виданням і була розповсюджена на теренах не тільки Галичини, а й усього українського християнського світу. З листа до Загальної української культурної Ради від 3 лютого 1918 року дізнаємося, що поема вийшла накладом 5 тисяч примірників із портретом Митрополита (очевидно, роботи самого Б. Лепкого), і що, перебуваючи в Вецлярі, автор працював над її виданням, (кошторисом, обкладинкою, коректою) (Журавлі повертаються..., 2001: 347-348). Коли ж поема вийшла друком, не маючи можливості приїхати особисто, щоби привітати Митрополита з поверненням на рідну землю, Богдан Лепкий передав йому примірник поеми з дарчим написом: «Найдостойнішому Архипастиреві, Великому Синові України — цей вислів щирої радості, в день Його повороту з неволі — у глибокій пошані складає Богдан Лепкий, Вецляр, 10.IX.1917» (Гайова, Перун, 2019: 293).

Композиція поеми будується за принципом антитези: з одного боку йдеться про те, як би мало виглядати привітання Владики на рідній землі, якби це було в нормальних звичних умовах, з іншого — замальовується, яким насправді є це повернення в умовах війни:

Як вертав ся до дому з неволі;

Мав у серцю не радість, а болі;

Мав у груди незгоєну рану

Це питанне: Що я там застану?

Що застану, почую, побачу,
Чи всьміхну ся в душі, чи заплачу?

Переїхав границю і — пробі!
Де не гляне — стоїть гріб при гробі,

Гріб при гробі новий, непорослий.
Ось які на зустріч вийшли послі!

І витали Єго, і казали:

Ми за те, що Ти терпів, упали... (Лепкий, 1917: 3).

На тлі діалогу з могилами й трагічної атмосфери «сумного привіту» контрастом звучить думка: «Де ж ті дзвони, співи, квіти, діти?». Ця частина написана у величному поважному тоні, який відтворює повільну ходу Митрополита.

Ритмічним зламом починається друга композиційна частина «Налетіла хуртовина», в якій описуються жахи війни, що перетривали українці за час ув'язнення Пастиря, а тому й привіт не такий, яким би мав бути:

Радоб серце, радіб груди

Заспівати.

Так в ушах нам вічно грає

Гук гармати.

Горло наше, мов кліщами,
Жаль стискає, —
На ту пісню мова людська
Слів не має.

У відповідь на таке виправдання сумної зустрічі звучить грізний заклик:

Ой заграйте ж на дзвіниці
Срібні дзвони,
Най лунають аж до неба
Людські стони.

Най лунають аж під хмари
Ваші звуки,
Най почує Господь в небі
Крик розпуки.

Цей фрагмент є кульмінацією поетичної оповіді з найбільшим дисонансом між сподіваннями і дійсністю та найвищою нотою трагізму:

Чом-же, дзвони, мовчите ви
На дзвіниці?
Подивіть ся, наш князь знова
У столиці.

Наш Владика, гордість наша,
Наша слава

Не пропав Він, не пропаде
Й наша справа.

Замість дзвонів відповіли
Глухо мури...
Вітер гойдає на вежах
Тільки шнури...(Лепкий, 1917: 5).

Знаємо, що ця тема втрати дзвонів проходить червоною ниткою в усій творчості Лепкого воєнного періоду. Найяскравіше вона увиразнюється в новелі «Дзвони», де описано, як московські окупанти, відступаючи, забирали з собою все, що можна було забрати («навіть колиски хлопські, навіть діточі забавки»), але найгірше — забирали дзвони, щоби переплавити їх на царські пушки. Тут описано психологічний стан священника, який уже чув про те, «що москалі вивозять не лиш людей, але й дзвони, та вірити не хотів. Дурив себе, що це неправда» (Лепкий, 1922, Т. 2: 423). Цей історичний факт, спогади про який збереглися чи не в кожному українському селі, яке відчуло на собі тягар і жах московської окупації, набуває символічного екзистенційного сенсу: «Як можна забірати дзвони? Таж це голос і совість села, його уста і серце. Чи вмре хто, чи вінчається, чи пожар бухне, вони перші голосять. Тішаться, або плачуть, для кожної звістки мають инший голос, инші звуки. Якже на селі без дзвонів? Як мати над колискою, так дзвони над селом. Цілі покоління родяться, виростають і умирають під їх чисті звуки. Від

дитини кожний привикає до них і подумати не може, як було-би без дзвонів. Як сумно зробилося було, коли з початком боїв жандарми відчіпили шнури і замкнули на ключ двері від дзвіниці. Здавалося тоді, що дзвони, дивлячись на кривду людську, стратили мову, оніміли. Так мовчали вони цілу зиму. З весною знов заграли, а тепер мали-б їх раз на все забрати? Ні, ні, це не може статися, цеж святотацтво...» (Лепкий, 1922, Т. 2: 423).

Трагічний тон другої частини поеми змінює велична тріумфальна картина перемоги правди над злом, яка утверджує думку, що, навіть, якщо немає дзвонів, то замість них «дзвонять» серця в грудях із вірою, що колись настане година, коли всі дзвони сповістять про перемогу над ворогом («І заміє з дива кат лукавий, / А звеселиться праведника око»); і тоді народ достойно привітає свого Владика, віддавши шану за його труди і страждання. Але на час прибуття Митрополита до свого дому, автор від імені всіх українців просить пробачення:

Прости нам нинішній наш сьпів,
Прости сумні привіти!
З побитих тучею лугів
Народ Тобі вінок цей плів,
Й слеза на квіттю сьвітить! (Лепкий, 1917: 6).

Як бачимо, ця поема, написана в Шевченківській стилістиці, теж тяжіє до фольклорної традиції з переважанням народнопісенної ритмомелодики і мови. З тону поеми відчувається, в якому

пригніченому настрої та відчаї писав Богдан Лепкий цей твір. Увесь цикл поезій, породжених трагічними подіями війни, написаний у дусі християнської мартирології, де страждання Митрополита Шептицького бачаться на загальному тлі терпінь усього поневоленого народу. Галицький корифей підкреслює, що Владика страждає разом зі своєю паствою, більше того — разом зі стражденними українцями терпить Матір Божа.

У той самий час, коли Б. Лепкий писав «Привіт» Митрополиту, з'являється ще низка поезій, яка доповнює і розширює контекст цієї поеми. Всі вони об'єднані ідеєю страждання українського народу в дусі біблійних пророцтв і народних голосінь. Найбільш показовими у цьому сенсі є поезії «В церкві» та «Привид», де найсильніше виражений молитовний струмінь і намагання «докопатися» до відповіді на питання, чому такі тяжкі випробування випали на долю його народу. Подібно до Т. Шевченка, який після відвідин України пише цикл «Три літа» з найбільшим огірченням і бунтарськими мотивами, Б. Лепкий після коротких відвідин рідних місць у 1917 році, де під час короткої відпустки мав намір зустрітися з братом Левом, зовсім змінює манеру власного письма. Побачивши війну на власні очі, зруйновану дідову хату, знищений батьківський сад, він, як істинний християнин, задається питанням, чому така біда випала на долю його народу:

Церква. Порубані стіни,
Двері дубові розбиті.
Вхожу несміло у сіни,

Сіни кревою облиті.
Пустка й руїна довкола,
Кулі застрягли в іконі,
В крилосі біля пристола
Богу молилися коні?!

Хрест й тільки зруб недотлілий
З іконостаса остався...
Щож це? хіба так, без ціли
Христос за нас розпинався?... (Лепкий, 1922, Т. 1: 221).

У вірші «Привид», який продовжує цю тему, як і в «Привіті» Митрополиту, основним поетологічним прийомом є антитеза: в маренні чи «хворій уяві» поета з'являється Божа Мати, яка спочатку здається величною і завітчаною, вона поважно йде в золотій киреї, як Небесна Цариця. Але, придивившись, він бачить, що вона, повна туги, іде знесилена і втомлена:

Має у серці сто болів,
Ніби мечів сто затрутих —
Бачила там, на бій-полі,
Те, що не годен забути.

Ніби вертає з дороги
В церкву свою ночувати,
Має утомлені ноги,

Має скривавлені шати;
З вітром розвіяла коси,
Ніби колосся на ниві,
Гляну — Боже мій, що се?
Коси ті сиві... і... сиві! (Лепкий, 1922, Т. 1: 222–223).

Образ Страждальної Матері Божої був характерний для багатьох українських письменників періоду національно-визвольних змагань та періоду Розстріляного Відродження і Голодомору, але такої глибини трагізму, як в Б. Лепкого, який зображає її посивілою від людського горя, немає в жодного іншого письменника.

Таким трагічним пафосом і відрізняється вітальна поема Б. Лепкого від інших творів, написаних до події повернення Владики з полону. Прикметно, що в цих двох поемах — до і після арешту — автор наважується висловлюватися від імені Владики, вкладаючи в його уста власні думки і почування. Гадається, що таку відвагу могла мати лише людина, яка добре знала Митрополита, його психологію та життєві принципи, щоби беззастережно говорити від його імені. Більшість творів тогочасних авторів написана в іншому пафосі — віддалено і відсторонено. Тому в них домінує мажорна тональність, як, наприклад, у кантаті В. Масляка, музику до якої створив В. Барвінський «В сьвяточний і радісний день повороту з далекого заслання і тяжкої неволі Єго Екссцеленції Митрополита Ґр. Андрія Шептицького». Проте загальні настрої в народі, все-таки відгукувалися настроям Б. Лепкого, тому, як згадують сучасники,

його дві поеми, присвячені арешту і поверненню Митрополита Шептицького, часто виконувалися на ювілейних вечорах та імпрезах українських громад в усьому світі. Тільки в Україні московські жандарми доклали максимум зусиль, щоби стерти пам'ять не тільки про ці твори, а й про те, яке було ставлення українців до Архипастиря, як і те, яка була його роль в утвердженні і відродженні українського народу і його національної ідеї.

Ці ідейні переконання дуже зблизили його з Богданом Лепким після виходу епопеї «Мазепа». Як тільки в 1926 році була надрукована перша частина «Мотря», автор сам надіслав Владиці один із перших примірників повісті. Згодом, як згадує Іван Ліщинський, Митрополит відгукнувся про твір таким листом: «Ваша повість дуже мені подобалась, я читав пильно та дві ночі не міг спати, бо не міг відірватися від читання. Нехай Господь Бог благословить у дальшій праці» (Спогади..., 2022: 84). Він також згадує, що «Владика дуже високо цінили Лепкого, особливо Митрополит, який часто запрошував до себе на розмову» (Спогади..., 2022: 84). В архіві племінника Б. Лепкого, доктора Романа Смика, збереглися ще два листи Митрополита, написані з нагоди епопеї «Мазепа»: перший датований 1930 роком, коли вийшло перші три частини цього епічного полотна; другий — 1932 року, коли вона розширилася до тетралогії:

Львів 7.III.1930.

Високоповажний Пане Професор.

Вашим цінним даром я дуже утішився й з серця дякую за таку милу для мене пам'ять. — Усі Ваші історичні повісти я читав — усе з великим заняттям. — Гратулюю Вам тих знаменитих творів, які можна дати кожній дитині з тим пересвідченням, що лише найкращий вплив може мати. — Мазена Вашої Трільотії — може ідеалізований, очевидно, але є так симпатичним героєм, що всім нам до серця припав і всіх учить високої ідеї патріотизму.

Прийміть вислови найщирішої пошани

Відданий

Андрей М.

Львів, дня 15/V/1932.

Високоповажний Пане Професор,

В часі довгомісячної моєї тяжкої недуги, з якої доперла поволи двигаюся, я слухав із великою приємністю голосного читання Вашої тетральотії, яку вже давно був перечитав. Вона мені дала тільки милих хвиль серед тяжких болів недуги й лишила таку опінію о Вашім великим таланті,

Прийміть вискази найвищої пошани

Андрей

Митр. (Повернення..., 1996: 387).

Пояснення такої прихильності Владики можна знайти у спогадах сучасників, зокрема І. Ліщинського: «Лепкий добре знав Святе Письмо, яке лежало в нього завжди під рукою, й коли читається його трилогію, мається вражіння, що це писав не світський, а якийсь духовник, добре обізнаний зі Святим Письмом. Як правдивий християнин руководився любов'ю до ближнього й зі всіма сердечно жив та всіма був дуже люблений» (Спогади..., 2022: 83). Дружні стосунки двох великих діячів Галичини підтверджує і той факт, що Б. Лепкий як знавець старовини, який, як засвідчують його спогади, ще з раннього дитинства любив збирати старожитності та артефакти минулого, відшукував і передавав експонати до створеного Митрополитом музею у Львові. В Музеї Богдана Лепкого в Бережанах навіть зберігся документ, який це підтверджує — «Список архивалій, переданих до Архива Ексцеленції Митрополита Вп. п. Професором Університета др. Богданом Лепким. Львів. 5 грудня 1932 р.».

Такі близькі взаємини були в Б. Лепкого і з Климентієм Шептицьким та іншими відомими сучасниками: «Велику несподіванку й приємність зробили одного року на Святий Вечір гості, а то ігумен Климентій Шептицький, Архикнязь Вільгельм (Василь Вишиваний) та проф. Роман Смаль-Стоцький, коли заїхали до гарної вілли, яку Лепкий замешкував у Ванзее біля Берліну, в якій міг гостити достойних гостей так, як годиться на Святий Вечір. У цій затишній віллі серед дерев і цвітів зродилася в Лепкого трилогія» (Спогади..., 2022: 82).

Ще одна сфера, яка дуже зближувала Митрополита Андрея з Богданом Лепким — сфера живопису і пластичних мистецтв, у розвитку якої вони вбачали вираження ідентичности української культури та церкви. До вагомих заслуг Лепкого-художника передусім зараховують його роль у мистецькому виконанні вітражів Петра Холодного, які виготовлялися у Кракові. Сам Холодний лише раз приїхав туди, щоби оформити замовлення, а Лепкий, як знавець цієї справи і поціновувач вітражів у польських та інших європейських храмах, «пильнував праці на місці», тому «славні вітражі пок. Холодного... також завдячують пок. Лепкому своєю величавістю» (Спогади..., 2022: 83).

З-поміж численних митців, якими Андрей Шептицький і Богдан Лепкий разом опікувалися задля розвою національного мистецтва, вирізняється постать Олекси Новаківського, в доробку якого є близько 10 різнотипних портретів Митрополита, а також не одне полотно із зображенням Митрополичої Катедри — Храму св. Юра, навпроти якого тривалий час мешкав із милости Владики: «На горі, навпроти св. Юра, мав свою робітню; там він провадив і вишкіл мистецького молодняка. Під крилами великого знавця й опікуна мистецтва, Митрополита Андрея, мав змогу ще краще підсилити свій творчий розмах» (Лепкий, 2014: 346). Не маючи на меті аналізувати релігійний живопис О. Новаківського (це могло би бути окремим самостійним дослідженням), зазначимо лише, що портрети А. Шептицького роботи О. Новаківського найбільше увиразнюють

розуміння того, як сприймали Архипастиря тогочасні українці, зокрема й галицька інтелігенція. «...Відчувши, що старі прийоми мало здатні до розкриття неповторної особистості Митрополита, художник відмовляється від пишного архітектурного фону та драпірування портретованого пишними священницькими одежами. Такий Шептицький мало б відрізнявся від... персонажів традиційного парадного портрету, від численних пап, кардиналів та єпископів, написаних з великим професіоналізмом, але доволі часто дещо холодно й відсторонено» (Абрамович, 2016: 540).

Найбільшою легкістю та сецесійністю вирізняється портрет, де «Владика зображений на тлі українських Карпат, що буяють усіма фарбами життя: він — у скромній одежі, й навіть атрибути його сану — наперсний хрест та посох — виглядають «неправильно-природно» й зовсім не репрезентативно (звернімо увагу на несиметрично розташований у вільному коливанні хрест). Та усе ж таки всю увагу художника приділено обличчю портретованого — зосередженому, вольовому, енергійному» (Абрамович, 2016: 541–542). Подібне враження викликає й найвідоміший бюст А. Шептицького роботи Нестора Кисілевського, де постає передусім Людина — Велет Духа — і навіть без жодних ознак священства захоплює виразом сили мисленневої напруги і глибини душевних почувань.

Таку ж чисту невимушену ауру випромінюють і зображення Митрополичої резиденцій — собору св. Юра, «виконані... в дусі імпресіоністичного пленеру... і просякнені мажорним, весняним

світовідчуттям... Новаківський закликає свого глядача зрадіти монументальному силуету храму, що, немовби порушуючи всі закони фізики, начебто зітканий з якоїсь розрідженої, серпанково-прозорої матерії, вільно пливе в насиченому весняним теплом повітрі» (Абрамович, 2016: 542).

Як стверджують критики, «духовний діалог Художника й Митрополита свідчить про те, що Греко-Католицька Церква продовжує і в ХХ ст. лишатися тим магнітом, який конденсує креативну енергію великої частини українського народу та його інтелігенції, вивільнює найкращі поривання людської душі. Філософське за змістом, самобутнє та водночас глибоко національне малярство Новаківського свідчить, що культуртрегерська роль Церкви у нас не спаралізована, як, скажімо, на секуляризованому й штучно мультикультуралізованому Заході, де бере гору внутрішньо байдужий до всякого духовного поривання плюралістичний лібералізм. І сучасна наша духовно-політична ситуація продовжує про це активно свідчити» (Абрамович, 2016: 543).

Така оцінка чи не найкраще пояснює Велич Владика та його масштабної діяльності. У мові, вчинках, способі життя він справді втілював ідеал Християнина за Словом Божим. Цим він захоплював і дивував сучасників, завойовуючи їхню прихильність і нелицемірну любов. Навіть Іван Франко, який ніколи не був щедрим на похвали, звернув увагу на постать Шептицького саме в такому ракурсі: «Митрополит Андрій Шептицький від самого свого вступлення на єпископство почав призвичаювати нас до іншого тону, інших форм,

іншого характеру, який панує в його посланнях. Почати з того, що замість запліснілої псевдоцерковщини, якою промовляли його попередники, тобто дивоглядної мішанини церковнослов'янської лексики з новочасною морфологією, він пише свої листи чистою галицько-руською народною мовою... Він не промовляє так, як його попередники, звисока, авторитарно, напущеним і ніби маєстатичним тоном, не ходить на ходільницях і не «возвіщає», а говорить попросту, як рівний до рівних, як чоловік до людей, радить, упоминає, іноді й полає, не лякаючись ужити енергійного слова, де річ того вимагає. Він любить ілюструвати свою промову прикладами з життя, фактами з власної обсервації, і се все дає його посланням те «живе дихання», без якого всяка моралізація завсіди лишається мертвою... Митр. Андрій говорить про речі як європеєць, він сам думає і силує думати кожного, хто хоче розмовляти з ним...» (Князь..., 2024: 90–91). Це те, що найбільше зближувало і споріднювало двох великих Українців і Патріотів. Будучи спадкоємцями європейських гербових родин, вони вирізнялися неймовірною людяністю і покорою, служінням Богові й людям.

Також у спогадах сучасників Б. Лепкого фігурують інші твори галицького поета, що були написані спеціально до відзначення ювілейних дат. Так, Василь Лев згадує оду, яку Лепкий написав із нагоди 30-ліття роковин перебування Андрея Шептицького на митрополичому престолі, в якій він «складає поклін Архиєреєві за його духовну і матеріальну опіку над українським народом:

І що тоді, коли вже світ валився,
І все ішло бездушно в шкереберть,
Коли усякий злився і підлився,
Коли життю й добру грозила смерть,
Загибала цінностям культурним, одичіння, —
Ти відкривав для нас шляхи уміння
І крилам нашим дав розгін
В добро майбутнє, —
Честь Тобі, поклін!» (Лев, 1976: 174–175).

Є свідчення, що подібні величальні твори Б. Лепкий писав із нагоди всіх ювілейних дат перебування Владики на митрополичому престолі, однак їх повний текст поки що жодного разу не був опублікований, а, можливо, й втрачений. Останнім подячним словом Митрополиту Андрею була ювілейна стаття, яку Б. Лепкий, професор Ягеллонського університету, написав від імени краківської громади з нагоди 40-ліття його сходження на Митрополичий Престол — «Хай живе Митрополит Андрей!». Вона була надрукована в «Краківських вістях» 27 липня 1941 р. (ч. 30). Хоча відомо, що саме Б. Лепкий писав текст цієї статті, його ім'я фігурує тут серед когорти інших українців, що перебували на той час у Кракові: Д-р Антін Горбачевський, Д-р Іван Зілинський, Д-р Володимир Кубійович, Д-р Богдан Лепкий, о. Дяман Лопатинський, Д-р Іван Раковський. Оскільки це вітальне слово є квінтесенцією пошани Митрополита Андрея, яку Богдан Лепкий виявляв усе своє життя, а також з огляду

на обмежену доступність цього джерела, дозволимо собі розлогу цитату: «Земляки! Минуло сорок літ від тієї хвилини, як наш найдостойніший Владика, Митрополит Андрей, засів на владичому престолі. Поверх сорок літ веде Він шляхом заповітів Христових Народ, повірений Провидінням Господнім Його Апостольській опіці. Сорок літ невпинно дбає не лише про спасення душ наших, але й про дочасне добро, про долю й славу нашого Народу.

Невже ж може хто счислити ті добродійства, що за весь цей час сипались з Його щедрих рук, щоб допомогти бідним, обтерти сльози заплаканим і обмити рани на душах і тілах братів та сестер наших, рани завдані долею лихою і злобою ворогів наших? І невже ж хтось нині може оцінити гідно ті Його премудрі слова, ті ради й остороги, що Він їх проголосив у проповідях і посланіях Своїх?

Було в них знання не людське, а Господнє, Господь промовляв Його словами в хвилинах тривожних і в моментах, коли на наш народ спадали найжахливіші терпіння, яких досі не знала історія людства. Тоді Він остався з вірними своїми, готовий на всі муки й страждання, які вони переживали.

Господь зберіг нам Його. Подякуймо ж Богові та Йому в 76-ті Його уродини подякою, на яку нас стати: словом нелукавим і молитвою щирою, щоб Господь зберіг нам цього Найдостойнішого Мужа в теперішній многоважний час, щоб Він довго ще вів Український Народ розумом Своїм великим і серцем люблячим по

шляху з дому неволі в країну свобод і слави, до якої ворота відчиняються оце перед нами.

Нехай живе Митрополит Андрей!

Краків, дня 19 липня 1941 року» (Краківські вісті: 4).

Пафос цього невеличкого тексту вітального слова вповні засвідчує ставлення Богдана Лепкого та всієї української еліти до Митрополита, а також вияскравлює щирі сподівання свідомо налаштованої інтелігенції на те, що в нових політичних умовах буде встановлена історична справедливість і народ зможе здобути сподівану волю і вийти на новий шлях. З дистанції часу можна багато говорити про смисл цих рядків та сенсів, прихованих між рядками. На жаль, сподівання, які плекали українські патріоти влітку 1941 року, не справдилися.

За химерними хитросплетіннями долі у цьому ж числі «Краківських вістей» був поміщений некролог на смерть Богдана Лепкого (Краківські вісті: 8). Тому цілком ймовірно, що ця невеличка стаття, присвячена ювілею Митрополита, і була останнім довершеним текстом галицького корифея.

Як бачимо, документи засвідчують тісні контакти, близькі взаємини і духовно-ідейну суголосність Митрополита Андрея Шептицького та Богдана Лепкого, однак у цьому питанні їхніх взаємин і спільної праці залишається багато білих плям, які ще потребують увиразнення і глибшого вивчення. Це могло би пролити світло на досі невідомі сторінки нашої історії.

ЛІТЕРАТУРА

Абрамович С. Художній образ в Олексі Новаківського як еманация проповіді Митрополита Андрея Шептицького. *Вибрані праці*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. С. 532–544.

Білик Н. Культурологічна спадщина Богдана Лепкого. Тернопіль: Богдан, 2013. 184 с.

Гайова О., Перун М. На скелі віри. Львів Априорі: 2019. 568 с.

Журавлі повертаються...: З епістолярної спадщини Богдана Лепкого / упоряд. В. Качкан. Львів, 2001. 920 с.

Качкан В. Fides et Ratio Сильвестра Лепкого. *Високе небо Богдана Лепкого*. Спроба антології у публіцистиці, поезії, музиці. Бережани – Тернопіль: Джура. 2001. С. 12–40.

Краківські вісті. 1941 р. Ч. 30. 27 липня.

Князь Української Церкви. Митрополит Андрей Шептицький: сторінки життя і діяльності / уклад. А. Вегеш, М. Вегеш. Ужгород: РІК-У, 2024. 480 с.

Лев В. Богдан Лепкий. Життя і творчість. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто: Коштом фундації Б. Лепкого. 1976. 99 с.

Лепкий Б. Вибрані твори: у 2 т.: Т. 2 / упоряд. Н. Білик, Н. Гавдиди. Київ: Смолоскип, 2011. 616 с.

Лепкий Б. Казка мого життя. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2014. 416 с.

Лепкий Б. Писання: у 2 т.: Т. 1. Київ–Ляйпціг: Українська Накладня; Коломия: Галицька Накладня, 1922. 414 с.

Лепкий Б. Писання у 2-х томах: Т. 2. Київ–Ляйпціг: Українська Накладня; Коломия: Галицька Накладня, 1922. 487 с.

Лепкий Б. Твори в 2-х томах. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1997. 847 с.

Лепкий Б. Як вертав ся до дому з неволі... Відень: Виданне Української Культурної Ради. 1917. 8 с.

Лепкий Л. На маргінесі «Казки мого життя». *Лепкий Б. Казка мого життя*. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2014. С. 341–375.

Масляк В. В сьвяточний і радісний день повороту з далекого заслання і тяжкої неволі Єго Ексцеленції Митрополита гр. Андрія Шептицького. Львів: Друкарня «Діла», 1917. 10 с.

Повернення Україні Богдана Лепкого. Книга Друга. Друге видання, присвячене 55-річчю смерті Великого Сина України Богдана Лепкого / упоряд. д-р Роман Смик. Чікаго-Україна. 1996. 404 с.

Спогади про Богдана Лепкого / упоряд. Н. Білик. Тернопіль, 2022. 240 с.

Царський Вязень 1914–1917. Львів. Накладом Комітету «Живого Пам'ятника». З печатні Ставропигійського Інститута. 1918. 226 с.